

مسیر طالبی

با

سفر نامه میرزا ابوطالب خان

مسیر طالبی

یا

سفر نامه میرزا ابوطالب خان

(۱۲۱۹ هـ)

به کوشش

حسین خدیو جم

تهران، ۱۳۵۳

G
490

A16

1974

مجموعه منابع و اسناد تاریخی دوره قاجار

زیرنظر ایرج افشار

چاپ اول، ۱۳۵۲

این مجموعه چیست؟

دوره تاریخی شده نزدیک به عصر ما، دوران پادشاهی سلسله قاجار است و چون همیشه اخبار و اطلاعات، نقلها و حکایات تاریخی دوره‌های نزدیکتر برای مردم شیرینتر و دلپذیرتر است، رسیدگی و سنجش و تحقیق انتقادی در آن طبعاً لازم‌تر خواهد بود. برای اینکه در این راه باطنان گامهای استوار برداشت واز خیال پردازی دورشده واز روایت کردن شنیده‌های کم‌اعتبار خودداری کرد و از گزاره‌گویی دوری جست ناچار باید اسناد و مدارک اصیل و معتبر را به کار گرفت. البته شناخت این نوع اسناد و مدارک کاری است سهل و ممتنع. پس باید ابتدا چنین اسناد و مدارکی را پیدا کرد (که در ایران آسان نیست) و سپس با روش صحیح طبع کتب و براساس متون و اصول اصیل یا آنها که کمتر دست خورده است به چاپ رسانید و کم کم زمینه را برای تحقیقات و انتقادات تاریخی مربوط به دوره قاجار آماده ساخت. اگر واقع‌اندیشی داشته باشیم باید گفت که نگارش تاریخ دوره قاجار بسیار زود است، هرچه

شرکت سهامی کتابهای جیبی

خیابان وصال شیرازی، شماره ۲۸، تهران

باهمکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین

این کتاب در دو هزار سخه در چاپخانه مشل آزادی چاپ و در چاپخانه بیست و نهم شهریور صحافی شده است.

شماره ثبت در کتابخانه ملی: ۷۶۵ بقدارین ۵۲/۵/۱۱

همه حقوق محفوظ است.

اینکه مسیرطالبی در «مجموعه منابع و اسناد تاریخی دوره قاجار» به چاپ می‌رسد از جهاتی چندست:

یکی اینکه از نخستین سفرنامه‌هایی است که توسط ایرانیان در خصوص ممالک فرنگستان نگارش یافته و نویسنده آن مستقیماً اطلاعات دست اول و مشاهدات خود را جزء به جزء در کتاب گفته است و مثل تحفة العالم شوستری نیست که در سفر هندوستان به نقل اقوال و اطلاعات دیگران درخصوص فرنگ پرداخته باشد و اگرچه کتابی چاپ شده است چون نسخ چاپی آن بسیار کم است و حکم آثار خطی دارد و قرنی است که در دسترس نیست تجدید چاپ آن سزاوار دانسته شد.

دیگر آنکه شناخت تاریخ عصر قاجاری و دقت در روابط سیاسی ایران و اروپا بدون شناختن ملل هم‌جوار در آن عهد و عقایدی که مشرقیان نسبت به فرنگ داشته‌اند میسر نیست و این کتاب یکی از آن جمله است که عقاید مشرقیان و مخصوصاً یک ایرانی بالیه شده در هندوستان مستعمره را نسبت به مردم اروپا می‌نمایاند.

از فواید دیگر کتاب مشحون بودن آن به اصطلاحات فارسی رایج در هندوستان است که گویای رواج و قدرت تاریخی زبان فارسی در آن شبه قاره است.

نشر کتاب زیبا و استوار است و خود مزبوری است دیگر.

اطلاعات اخض که مورد توجه مورخان تاریخ سیاسی تواند بود دقایقی است در خصوص فراماسونری، کاغذ اخبار (همان اصطلاحی که میرزا صالح هم نخستین بار برای روزنامه در ایران به کار برد)، چهاب (= چاپ)، آزادی و حکومت، و این هم خود نشان آن است که ملل مشرق اطلاعات مربوط به این نوع کیفیات را مشتقانه خواستار بوده‌اند و چون مسیرطالبی از کتبی بوده است که ایرانیان کتابخوان درسفرهای خود به هندوستان می‌دیده و می‌خوانده‌اند لذا آشناشدن به مطالب و اطلاعات مندرج در آن برای مدرس تاریخ قرن سیزدهم خالی از اهمیت نیست.

شرح احوال مؤلف توسط آقای خدیو جم، در مقademه به دست داده شده است و باید گفته شود که درین باب آقای شهریار نقوی هم مقاله‌ای در مجله ارمغان سال ۱۹۷۰ نوشته‌اند. همچنین مقاله‌ای در مجله *Islamic Culture* (جلد ۴۶) صفحات ۲۴۵-۲۴۸ به قلم B. M. Sankhdher نشر شده است.

از مسیرطالبی نسخ متعدد وجود دارد (استوری ۱: ۸۷۹). این کتاب نخست در ۱۸۱۲ در کلکته به توسط فرزند مؤلف نشر شد و سپس دوبار چاپ

تاکنون بر اساس چند کتاب از قبیل ناسخ التواریخ، حقایق الاخبار خورموجی، (وضة الصفائی ناصری، المأثُر والمأثار و هرات البلدان، یا الحیان چندسفر نامه و مرجع فرنگی نوشته شده است همچیزیک «تاریخ» به معنی واقعی و علمی کلمه نیست. و قایعنامه‌هایی است به صورت النقاط از چند اثر موجود چاپی. در حالی که برای نگارش تاریخ قاجار طبق فهرستهایی که تاکنون برای کتابخانه‌های فهرست شده چاپ شده است هنوز لااقل سی چهل کتاب عصری دست اول از دوره قاجاری در دست است که طبع نشده، مانند اشرف التواریخ، اکسیر التواریخ، تاریخ سادوی و جزایها. نیزدها سفرنامه و روزنامچه خاطرات از نوشهای ایرانیان در دست است که هر یک اثر مهمی در تغییر استنباطات تاریخی خواهد داشت. جز اینها هزارها سند و مدارک و کتابچه و ورقه و منشور و فرمان از عصر قاجار در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی و خوانده‌های است که هر یک چه بسا نکته‌های بسیار مهم و تازه را بر محقق جویای راستین و خواستار تازه‌ها عرضه خواهد داشت. جز اینها شاید اغلب می‌دانند که هنوز اطاق اسناد بیوتات سلطنتی و اسناد و مدارک عصر قاجاری موجود در وزارت خارجه (مخصوصاً آنها که در بایگانی راکد است یا آنها که به دستور ناصر الدین شاه تجلید شده بوده و از دربار به کتابخانه وزارت خارجه نقل شده) و نیز کتابخانه سلطنتی به همیز و جه مورد بررسی علمی قرار نگرفته است. جز اینها باز باید گفت که استفاده از اسناد خارجی و اسناد ایرانی موجود در آرشیوها و وزارت خارجه‌های ممالک دیگر که هزارها هزار است موجب دست یافتن بر دیابی از اسناد و منابع تازه است و لامحاله پرتوهای تابناکی بر صفحات تاریک تاریخ می‌افکند. گفتن و بر شمردن این تفصیل از آن باب است که بگوییم نوشتن تاریخ عصر قاجاری را نباید آسان‌گرفت، مانند هر دوره دیگر. در مرحله کنونی باید در پی آن بود که هرچه بیشتر به چاپ منابع و مدارک چاپ نشده پرداخت و زمینه را برای تحقیقات اصلی و اساسی محکم و آماده کرد.

و اما درباره کتاب حاضر

مسیرطالبی از آثار فارسی معروف اواخر قرن دوازدهم هجری در خصوص معرفی ادب ایران به مردم فارسی زبان است. این کتاب به توسط یک ایرانی اصفهانی که در هند صاحب جاه و مقام بود نگارش یافته و از جیت اسلوب نگارش فارسی و جهات ادبی عصری واجد اعتبار و جالب دقت و اعتماد است.

ملخص آن در ۱۸۲۷ و ۱۸۳۶ در همان شهر انتشار یافت.

ترجمه «مسیر طالبی» به انگلیسی توسط C. Stewart (لندن ۱۸۱۰) در دو جلد و (لندن ۱۸۱۴) در سه جلد، و به زبان فرانسه از روی ترجمه انگلیسی یک بار توسط J. C. J. (پاریس ۱۸۱۱) و بار دیگر توسط Ch. Malo (پاریس ۱۸۱۹) و به زبان آلمانی از روی ترجمه فرانسوی (وین ۱۸۱۳) و به زبان اردو توسط میرزا علی مخزون مرادآبادی (مرادآباد ۱۹۰۴) نشر شده است.

تهران، ۲۶ خرداد ۱۳۵۲
ایرج افشار

فهرست مطالب

سیاهی از مصنهج

۱	جلد اول
۲۷	آغاز سفر فرنگ
۴۱	توقف در کوب
۵۳	دروع سفر انگلند و ذکر جزایر سرداه
۹۷	در ایران
۱۰۳	شهر لندن
۱۱۳	ذکر سفر آکسفورد
۱۱۹	ذکر بلژیک پارک
۱۲۵	ذکر شهر هنلی
۱۴۹	فرمپسن
۱۵۷	ارتش میوزیم

از این مجموعه منتشر شده است:

خطاطات و اسناد ظهیرالدوله به کوشش ایرج افشار

منتشر می‌شود:

سیاحت‌نامه مسیو چربک به کوشش علی اصغر تبار عمران

* فهرست تصاویر *

مکالمه	صفحه
۴۸	۱۰. سواد بندر کلکته
۴۸	۱۰. کلکته
۴۹	۱۰. چشم اندازی از دبلین، پایتخت ایرلند
۶۴	۱۰. سواد دبلین از فنیکس پارک
۶۵	۱۰. شهر لندن (۱)
۱۰۴	۱۰. شهر لندن (۲)
۱۰۴	۱۰. شهر لندن (۳)
۱۰۴	۱۰. شهر لندن (۴)
۱۰۵	۱۰. سواد شهر آکسفورد
۱۰۵	۱۰. پل هنلی
۲۸۸	۱۱. عمارت بریتانی میوزیم
۲۸۸	۱۲. نمای عمارت بدفورد
۲۸۹	۱۳. کلیسا نتردام، شهر پاریس
۳۰۴	۱۴. ستون ناپلئون در میدان واندوم، شهر پاریس
۳۰۴	۱۵. طاق نصرت میدان اتو آل، شهر پاریس
۳۰۵	۱۶. ابرای شهر پاریس
۳۵۲	۱۷. دروازه سن - دتی و بلوار در شهر پاریس
۳۵۳	۱۸. سواد قسطنطینیه از سکوتاری (اسکدار)
۳۶۸	۱۹. منظره خلیج قرن‌الذهب (شاخ زدین) از مقبره ابوایوب انصاری
۳۶۹	۲۰. بندر قسطنطینیه

* لازم به تذکر است که این تصاویر در چاپهای قبلی کتاب «مسیر طالبی» وجود نداشته‌اند.
ناشر حاضر به فکر مصور ساختن کتاب افتاد و به این منظور در صدد یافتن تصاویری برآمد که شهرهای سر راه را در آغاز سده نوزدهم، زمان مسافرت نویسنده، نشان بدهند. ناشر پس از مکاتبات فراوان موفق شد تعدادی تصویر قلمی مناسب از گالری Weinreb and Douwma در شهر لندن بخرد و آنها را به کتاب بیفزاید. و این بابت خوشحال است.
تصویر رنگی نویسنده، به ترتیبی که روی جلد و در لوحة آغاز کتاب حاضر دیده می‌شود از خانم لتونی تاشچیان نقاش هنرمند است، برپایه تصویر سیاه و سفیدی که در کتاب «نامه اهل خراسان» [گردآورده دکتر غلامحسین یوسفی، تهران، زوار، ۱۳۴۷، ص ۱۱۱] از میرزا او طالب‌خان چاپ شده است. اصل این نقاشی ظاهراً در یکی از موزه‌های اروپا نگاهداری می‌شود ولی کشف چند و چون آن به علت مسافرت آقای دکتر یوسفی به خارج از کشور در لحظه نگارش این توضیح متأسفانه میسر نگردید.

جلد دوم	دریان انگلند و لندن
۱۸۱	فواید کاغذات جبار
۱۹۳	اسباب آرام مسافران و شرح اشیای خوراکی
۱۹۷	ذکر جهازات و صناعات واقمه و اشیای خاصه انگلند
۲۰۱	چراغان انگلش
۲۱۵	تقسیم اوقات در انگلش
۲۲۱	قوانین آزادی انگلش
۲۲۹	اوضاع ریاست انگلش
۲۳۷	ذکر فضایل و رذایل انگلش
۲۶۱	بیان صلح و جنگ انگلش با فرانس
۲۸۵	
جلد سوم	آغاز سفر معاودت
۳۰۱	ذکر اوضاع زمین فرانس و دارالملک پرس و رسوم و عادات اهل آن
۳۰۳	آغاز سفر بحر روم و ملک ایتالی
۳۲۷	ذکر جزیره مالته
۳۳۷	ذکر اوضاع اسمیرنه (ازمیر)
۳۴۵	ذکر اوضاع شهر استبول و آل عثمان
۳۵۳	روزنامه سفر بغداد از استبول
۳۷۵	ذکر اوضاع شهر بغداد و عتبات و مزارات
۳۹۷	ذکر حالات بحر فارس
۴۲۷	ذکر جزایر بمبهی و خصوصیات آن
۴۴۱	مجملی از حال اعزه بمبهی و آغاز سفر بنگاله
۴۴۷	

سخنی از مصحح

پس از گذشت روزگاری دراز، مژده دادند که چاپ متن
مسیرطالبی به انجام رسید، مقدمه اش را هرچه زودتر آماده-

کن تا چاپ کتاب تکمیل و به بازار عرضه شود. دربی این مژده با خود گفتم: دیدی که
بار دیگر درخت امید شکوفه برآورد، رنج انتظار کاستی گرفت، و زمینه سرگرمی
کتاب دوستان فراهم شد!

پس همی کن تا با این کار خود را برابر مدتی - اگرچه کوتاه - سرگرم سازی.
شاید از این رهگذر اندکی از اندوه بلای که تازگی دامنگیرت شده، فراموش گردد
ندای دل را باور داشتم، و در حال بیم و امید قلم برصفحه کاغذ گذاشتم تا اگر ممکن -
شود انگیزه خویش را برای پرداختن به تصحیح این کتاب فورست وار به صورت
حکایتی روایت کنم.

در آغاز نگارش گوشاهای ازیاد دلنشین ایام گذشته در خاطرم نمودار شد.
راستی که یاد آن روزها به خیر. روزهای خوشی که کار تصحیح مسیرطالبی را
براساس دونسخه خطی و چاپی آغاز کرد. در آن هنگام دل گرم بود و تن نیرومند،
کار فراوان بود و شوق انجام کار بسیار. به اندک موجود دلخوش بودم، و اندیشه
فردایم نبود. حال و حوصله درس و بحث علمی داشتم. دل و دماغ برای عیش و

مأخذ برای این کار همین مسیر طالبی است.

در این مورد هم مقالات مستقل – به زبانهای فارسی و انگلیسی و اردو- نوشته شده و در مقدمه آثار چاپ شده نویسنده کم و بیش سخن رفته است، که جامعترین آنها مقاله‌های فصل استادم دکتر غلامحسین یوسفی است. این مقاله نخستین بار در نشریه فرهنگ خراسان (شماره خردادماه ۱۳۴۳) منتشر شد، و چندی بعد جزو مقالات مندرج در کتاب نامه‌های خراسان درآمد. حق بود که همه مقاله استاد یوسفی در اینجا نقل شود، ولی چون با صفحات محدودی که ناشر به این مقدمه اختصاص داده است سازگار نشد، ناگزیر به نقل گلچینی از آن با سپاس فراوان از نویسنده اش بسته شد.

سخنی از دکتر غلامحسین یوسفی

یکی از هموطنان ما که یکصد و شصت و چند سال پیش در کشورهای مختلف آسیا، افریقا و اروپا چند سال سفر کرده و سفرنامه‌ای نوشته است که به زبانهای گوناگون ترجمه و منتشر شده و در اروپا شهرت فراوانی به دست آورده است، میرزا ابوطالب خان پسر محمد بیک خان تبریزی اصفهانی، معروف به «ابوطالب لندنی»، است که در ایران چندان معروف و شناخته نیست و تا حدودی که بنده اطلاع دارم مرحوم عباس اقبال، استاد فقید دانشگاه، در مقاله‌ای به نام «چند سفرنامه از سفری ایران»^۱ از سفرنامه‌ی نیز به اختصار یاد کرده است.

میرزا ابوطالب از ایرانیان ساکن هندوستان و پدر وی، به نام حاجی محمد بیک خان، از ترکان آذربایجان به شمار می‌آمده که در اصفهان متولد شده بوده است. شرح احوال این خانواده در کمال اختصار این است که حاجی محمد بیک خان در جوانی بهند رفته و در آن جا به کار مشغول شده و به مقاماتی رسیده و بعد به سال ۱۱۸۳ هـ در مرشد آباد در گذشته است. پسر او میرزا ابوطالب، به سال ۱۱۶۶ هـ، در شهر لکهنو به دنیا آمده و از سیزده تا بیست سالگی در مرشد آباد به سر برده و در قلمرو نفوذ حاکم بنگال از شجاع الدوله و مظفر جنگ و دیگر بزرگان آن سامان توجهات و حمایتها دیده است و کارهای مهم بدوسپرده اند و پس از آن به واسطه گرفتاریهای فراوانی که برایش پیش آمده در فاصله سالهای ۱۲۱۳ تا ۱۲۱۸ هـ به مسافرت طولانی مذکور پرداخته و بعد از بازگشت و

^{۱)} رک، نشریه وزارت امورخارجه، سال اول شماره ۳۶-۳۷.

عشرت درویشانه آماده بود. درون خانه از شور و نشاط کودکانم نیک بهره می‌بردم. بیرون خانه کاری دلپسند داشتم و همکارانی مهر بان. دوستان دانا و دلسوز رو به افزایش بودند. ناکامیهای دوران کودکی و جوانی کم و بیش رو به گران بود. بیشتر لحظات بیداریم صرف خواندن و نوشتمن می‌شد. اکثر خوابهای شیرین همراه بود. گاهی به دیدار مردم گرفتار و پریشان روزگار می‌رفتم تا تلخیهای زندگی برایم شیرین نماید. زمانی به شوق بیش دانستن در شمار اصحاب محفل دانشوران پاک داشتم، با عاشق جان سخنه سروسری داشتم، و با زندان پاک باخته گاه و بیگانه همگام می‌شدم.

کوتاه سخن آنکه به دنیای قناعت و کار و کوشش، مردم دوستی و دانش- اندوزی، درویش خوبی و بی نیازی راه یافته بودم، و تصور می‌کردم که همه چیز دارم ازیرا افسانه بی پایه «سعادت و خوشبختی» تاحدی برایم مفهوم و بامعنی شده... بود...

اما امروز که این مقدمه را برای تکمیل چاپ مسیر طالبی می‌نگارم آن وضع دگرگون شده، چون در رکنی از ارکان سعادت خود ساخته‌ام خلیل رام یافته، خلیل که چهره زندگی را برایم وارونه ساخته است. با حقیقتی تلخ رو برو- شده‌ام. بهدامی سخت درافت‌هایم که راه گریزش از همه‌سو بسته می‌نماید. جز سوز- و ساز چاره‌ای ندارم. تردیدی نیست که «این نیز بگذرد». اما کی و چطور؟ پرسشی است که باید چشم به راه فرا رسیدن روز پاسخش باشم...

زندگینامه میرزا ابوطالب اصفهانی- نویسنده این سفرنامه- فرزند گیانمایه نویسنده

در دو بخش متمایز خلاصه می‌شود:

یکی زندگی خصوصی یا خانوادگی اوست، که خودش در آغاز این سفرنامه آن را دقیق و مسروح نگاشته است. یعنی از زادگاه و تبار و نشیب و فراز زندگی خویش - با نظم و نثر - پرده بر گرفته، حتی به مرگ نابهنجام فرزند چهارده ساله اش باسوز- و گذاز اشاره کرده و چندین ریایی در رثای وی سروده است تا از این رهگذر اندکی از آتش دل را فرونشاند!

دیگر چگونگی زندگی اجتماعی اوست که باید در آثار خودش و نوشهای دیگران - که به مناسب در جای جای ازوی یاد کرده‌اند - جستجو شود، و ارزنده‌ترین

گفته شد که میرزا ابوطالب خان شعر نیز می‌گفته است چنانکه بسیاری از این اشعار در خالد دیگر آثار او از جمله سفرنامه‌اش به فراوانی آمده است ولی بدغیر از این موارد، اشعار او با ترجمه آنها به انگلیسی به نام اشعار میرزا ابوطالب خان^۱ به توسط جرج سویتن به طبع رسیده اما در این مقاله بحث بیشتر بر سر کتاب سفرنامه اوست که خود آن را مسیر طالبی فی بلاد افرنجی نامیده است.

پیش از این اشاره شد که میرزا ابوطالب سالهای ۱۲۱۳-۱۲۱۸ هـ (۱۷۹۹-۱۸۰۳) را در سفری طولانی گذرانده، این کتاب گزارش سفر و اقامت او در کشورهای انگلستان، فرانسه و امپراتوری عثمانی و دیگر نقاط است. وی در ایام مسافرت واقعی و خاطرات خود را «تاریخ وار به قید تحریر می‌کشیده» و پس از مراجعت چون مدتی شغلی نداشته آن یادداشت‌ها را مرور و سرگذشت مسافرت خود را سرانجام به سال ۱۲۱۹ هـ ق به صورت کتابی تألیف کرده است و بعد، چنانکه از مقدمه ترجمه انگلیسی کتاب برمی‌آید، کتابانی را به کار گرفته که نسخه‌هایی از کتاب را در زیر نظر خود او فراهم آورند و این نسخه‌ها را به نزدیکترین دوستانش اهدا کرده است که اکنون رونوشت برخی از آن نسخه‌ها در کتابخانه‌های اروپا موجود است^۲ و به واسطه این سفر و سفرنامه است که مؤلف به «ابوطالب لندنی» معروف شده است.

عجب آنکه ترجمة انگلیسی سفرنامه میرزا ابوطالب، به توسط چارلز استوارت، زودتر از متن فارسی آن یعنی به سال ۱۸۱۰ میلادی به چاپ رسیده و منتشر شده است^۳ و شاید نخست این ترجمه به شهرت مرد ایرانی که به قول مترجم در سالهای ۱۸۰۱-۱۸۰۵ در لندن به نام «شاهزاده ایرانی» معروف بوده، افروده است. مترجم، چنانکه در مقدمه توضیح داده، از ترجمة برخی قسمتها از جمله اشعار میرزا ابوطالب صرف نظر کرده است. در همین زمان چاپ دیگری از همین ترجمه در کلکته صورت گرفته که عیناً دارای سی و شش فصل و دو تعلیمه و باحر و فی ریز تر در یک جلد است.

پس از آن در سال ۱۲۲۸ هـ (۱۸۱۲ م) متن فارسی سفرنامه به نام نسخه مسیر طالبی

(۱) Poems of Mirza Abu Talib Khan, George Swinton, London 1807.

(۲) از جمله رک، نسخه خطی شماره ۳۵۹ در کتابخانه ملی پاریس، فهرست بلوشه ج ۱ ص ۲۷۶ ذیل شماره ۳۷۸-۳۷۹، فهرست ریو، ج ۱ ص ۳۵۷-۳۵۸ ذیل شماره ۱، فهرست Add. 18592.

(۳) رک، فهرست ریو، ج ۳ ص ۸۹۵-۸۹۶ ذیل شماره ۱۸۵۵، فهرست کمپریج براؤن ص ۱۹۴، فهرست بادلیان شماره ۲۷۲۷، فهرست Add. 8145-47، فهرست دیوان هند، اه، ج ۱ ص ۱۴۰ ذیل شماره ۲۷۲۷.

The Travels of Mirza Abu Talib Khan in Asia, Africa and Europe, translated by Charles Stewart, 2 Vols, London 1810.

فراهم آوردن یادداشت‌های سفر خود به سال ۱۲۲۱ هـ ق در لکه‌نو در گذشته است... میرزا ابوطالب خان به غیر از سفرنامه خود که اینک موضوع سخن است آثار دیگری هم داشته به علاوه شعر نیز می‌گفته است.

از جمله آثار او یکی کتابی است به نام خلاصه‌الافکار که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های موزه بریتانیا و دیوان هند^۴ وجود دارد. این کتاب تذکره‌ای از شعرای قدیم و متأخر فارسی زبان با مقدار فراوانی از اشعار آنهاست. مؤلف آن را در سن چهل سالگی، در بیست و هشت قسمت، که هر یک «حديقه» نام دارد، بایک ذیل و بیک خاتمه در شرح احوال و معرفی آثار چندصد شاعر، بسته به اختلاف نسخه‌ها - که برخی از آنان معاصران و آشنايان وی بوده‌اند - نگاشته است. تاریخ تأثیف و ختم آن با برآنچه از ایات زیرین برمی‌آید و ۱۲۰۶ هجری است:

سال اتمام این خجسته‌نگار
جمع یکجا بخواهی گو

ریو با استناد به این دو بیت، این نظر را که سال تأثیف و ختم کتاب ۱۲۰۷ و ۱۲۱۱ باشد رد کرده است.

کتاب دیگری خلاصه‌ای است از تاریخ عمومی جهان به نام لب السیر و جهان - نیا شامل چهار باب که هر یک حاوی فصلهایی است. نسخه موزه بریتانیا فقط شامل مقدمه و هیجده فصل است از باب چهارم در تاریخ هند^۵، ولی در نسخه دیوان هند، این کتاب - که قسمت آخر مجموعه آثار مؤلف را تشکیل می‌دهد - با صورتی کاملتر وجود دارد.^۶ تاریخ مختصر مزبور به سال ۱۲۰۸ هجری قمری تأثیف شده و در عین اختصار قابل ملاحظه است.^۷ در خاتمه نسخه دیوان هند، که حکم مجموعه‌ای را دارد، علاوه بر تاریخ اخیر رسالاتی نیز در علم اخلاق، مصطلحات موسیقی، عروض و قافیه، فنون خمسه طب دیده می‌شود.

(۱) رک، فهرست ریو، ج ۱ ص ۳۷۸-۳۷۹ ذیل شماره: Add. 18592.

(۲) رک، فهرست اه، ج ۱ ص ۳۵۷-۳۵۸ ذیل شماره ۶۹۶ و ص ۶۹۷ ذیل شماره ۳۵۹.

(۳) رک، فهرست ریو، ج ۳ ص ۸۹۵-۸۹۶ ذیل شماره ۱۸۷۱ Or. 1871.

(۴) رک، فهرست اه، ج ۱ ص ۳۵۷-۳۵۸ ذیل شماره ۶۹۷.

(۵) دایچ به «خلاصه‌الافکار» و «لب السیر» بیز رک، N. Bland, Journal of the Royal Asiatic Society, Vol.9, pp. 153-158, p. 47; Sprenger, Old Catalogue, p. 163; Elliot's History of India, Vol. 8, p. 268; Bodleian Cat. No.1855.

- ۴- ساله در مصطلحات موسیقی (قبل از ۱۷۹۱ م)
- ۵- ساله در فنون خمسه طب - انتخاب از تصنیفات حکیم میرمحمد حسین خان، خلف هادی خان - (قبل از ۱۷۹۱ م)
- ۶- ساله در علم عروض و قافیه (قبل از ۱۷۹۱ م)
- ۷- لب السیروجام جهان نما - تاریخ عالم و تاریخ هند - (م ۱۷۹۴)
- ۸- قضیح الغافلین - وقایع زمان نواب آصف الدوّله - (م ۱۷۹۷)
- ۹- قصیده فلکیه مطابق رأی فرنگ جدید + مثنوی و قصیده دعریف لندن + مرثیه قفضل حسین خان + غزلیات و دباعیات متعلق به قیام لندن (قبل از ۱۸۰۴ م)
- ۱۰- مسیوطالبی فی بلاد افرنجی - (سفرنامه) - (م ۱۸۰۴)
- نسخه‌های خطی نمره ۹-۷-۶-۵-۴-۳-۲ در کتابخانه دانشگاه دهلي، و نسخه‌های خطی نمره ۱۰-۸ در کتابخانه رضا [رامپور] محفوظاند. و کتابخانه رضا [رامپور] هم دارای نمره ۷ است، چنان‌که کتابخانه صولات [رامپور] دارای نمره ۷. و نسخه‌های خطی جمله تصنیفات که در دانشگاه دهلي یافته شوند در یک مجموعه‌اند. نمره [۱-۲]، صفحه ۱ تا ۷۵ - تا ۹۳. نمره ۳ صفحه ۱۸۷ تا ۲۰۷. نمره ۴ صفحه ۱۳۲ تا ۱۳۶. نمره ۵ صفحه ۱۴۶ تا ۱۸۶. نمره ۶ صفحه ۱۳۶ تا ۱۴۶ و نمره ۹ صفحه ۹۳ تا ۱۲۷

این متن را براساس نسخه خطی مسیر طالبی موجود در موزه بریتانیا که به شماره Add.8145-47 در نخستین مجلد

فهرست «ریو» معرفی شده تصحیح کردم. برای حل مشکلات لغوی و خطاهای کاتب نسخه، چاپ کلکته (۱۸۱۲ = ۱۸۲۸) مورد استفاده قرار گرفت. مطالبی که از چاپ کلکته برای تکمیل نسخه خطی برگزیده شده میان دو قلاوب [ ] قرار گرفته است. برخی از پاورقهای لاتینی این چاپ را تیز از چاپ کلکته نقل کردم، و بقیه را آقای احمد سمیعی تکمیل نمودند.

اعلام تاریخی و جغرافیایی کتاب بهصورتی که با دو نسخه خطی و چاپی

روش تصحیح

(۱) قضیح الغافلین، تصحیح عابد رضا بیدار، صفحات پانزده و شانزده، چاپ دهلي، ۱۹۶۵.

به تصحیح میرزا حسین‌علی، پسر میرزا ابوطالب، در کلکته چاپ شده که در ۸۶۵ صفحه و بی‌هیچ شرح و مقدمه‌ای است.

سپس سفرنامه میرزا ابوطالب به سال ۱۸۱۳ مسیحی در دو جلد به زبان هلندی ترجمه شده و چندی بعد یعنی به سال ۱۸۱۹ ترجمه‌آن به زبان فرانسوی منتشر گشته است^۲ و نیز خلاصه‌متن فارسی مسیر طالبی به توسط دکتر Macfarlane در کلکته به سال ۱۸۲۷ به طبع رسیده است.^۳

اشاره به همین ترجمه‌های متعدد که شاید بیش از اینها باشد و نویسنده این سطور ندیده است - نمودار شهرتی است که این کتاب در اروپا پیدا کرده و اینک جای چاپ خوبی از متن فارسی آن خالی می‌نماید بخصوص که چاپ کلکته بسیار کمیاب و مغلوط و بهصورتی نامرغوب است.

آثار نویسنده
باید اعتراف کنم که از فیض برخی مقالاتی که دانشوران در باره زندگی و آثار این نویسنده قلمی کرده‌اند باتام تعدادی از آثار و تأییفات او آشنا شده بودم، ولی تا این تاریخ نتوانسته بودم همه آنها را به دست آورم و نام دقیق و سال چاپ آنها را برای تکمیل این پیشگفتار تنظیم کنم. خوشبختانه حدود یک ماه پیش، استاد مجتبی مینوی کتاب قضیح الغافلین نوشت میرزا ابوطالب اصفهانی را، که به همت عابد رضا بیدار تصحیح شده است، برایم ارمنان آوردند. از مقدمه این مصحح، بخش «تألیفات ابوطالب» گره گشاند، که با همان ترتیب در اینجا نقل می‌شود.

- دیوان حافظ شیوازی (ترتیب و تهدیب) (م ۱۷۹۱)
- تذکرة حقيقة الافکار^۴ - تذکرة شعرای فارسی و بهاكا - (م ۱۷۹۱)
- ساله در علم اخلاق (قبل از ۱۷۹۱)

Reizen Van Mirza Abu Talib Khan in Asia, Africa en Europa, in Twee Deelen, (۱) Bijvoegsel, Leeuwarden 1813.

Voyages du Prince Persan Mirza Abu Talib Khan en Asie, en Afrique, en Europe, (۲) par M. Charles Malo, Paris 1819.

(۳) در فهرست کتابهای چاپ فارسی (ج ۱ ص ۱۴۳۹) تأییف آقای خاچبایا مشار از چاپ کلکته ۱۸۳۶ میلادی، هم‌باشد که بنده آن را ندیده‌ام.

(۴) این کتاب در برخی مأخذ «خلاصه‌الافتخار» ثبت شده.

هماهنگ باشد ضبط گردید، امارسم الخط دیگر مطالب با روش مرسوم در مؤسسه انتشارات فرانکلین یکسان شد.

نکته دیگر آنکه بهستی اشعار مؤلف این متن توجه داشته‌ایم، ولی چون از رعایت آمانت ناگزیر بودیم به ضبط دقیق آنها بسته کردیم. امید آنکه مطالب شیرین بسیار، این نقص کوچک را پوشاند.

از زحمات بازبینی و نظارت برچاپ این متن باید سپاسگزار جناب آقای احمد سمیعی باشم که کار خویش را با اخلاص و دقت خاص خودنیک به انجام رسانید.

تهران، بیست و پنجم اسفندماه ۱۳۵۱ = ۱۶ مارس ۱۹۷۳

حسین خدیوجم

كتاب

مسیر طالبی فی بلاد افرنجی من (تصنیف ابوطالب بن محمد اصفهانی)

جلد اول

با آذوری در متن دتاب هر جا «کورنر» (Colonel)، سرهنگ) آمده است به «گورنر» (Gouverner، فرماینده) تصحیح شود. ضمناً در صفحه‌های ۲۶۱، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۷۱ به جای «ذکر فضائل انگلش» «ذکر فضائل انگلش» و در صفحه‌های ۲۷۳، ۲۸۱، ۲۷۹، ۲۷۷، ۲۷۵ به جای «ذکر رذایل انگلش» «ذکر رذایل انگلش» درست است.